

ВИДОВЕ ЛИЧНИ ПИСМА В „СЛАВЕНОБОЛГАРСКИЙ ПРЕДРУЧНИЙ ПОСЛАТЕЛНИК ЗА НАСТАВЛЕНИЕ НА БОЛГАРСКИТЕ ЮНОШИ“ (1835) ОТ НЕОФИТ БОЗВЕЛИ И ЕМАНУИЛ ВАСКИДОВИЧ

Мария МИЦКОВА

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

E-mail: m_mitzkova@yahoo.com, mitzkova@uni-plovdiv.bg

TYPES OF PERSONAL LETTERS IN “SLAVENOBOLGARSKIY PREDRUCHNIY POSLATELNIK ZA NASTAVLENIE NA BOLGARSKITE YUNOSHI” (1835) BY NEOPHYTE BOZVELI AND EMANUIL VASKIDOVICH

Maria MITSKOVA

Paisii Hilendarski University of Plovdiv, Bulgaria

E-mail: m_mitzkova@yahoo.com, mitzkova@uni-plovdiv.bg

ABSTRACT: The present article explores the teaching dedicated to the different personal letter types presented in one of the first printed letter-writing manuals – “Slavenobolgarskiy Predruchniy Poslatelnik za Nastavlenia na Bolgarskite Yunoshi” (1835) by Neophyte Bozveli and Emanuil Vaskidovich.

The educational goals of the book transpire in the very essence of the idea that the epistolary theory should be implemented into clear examples. Therefore, types of letter patterns were provided not for mere reproducing but for interpretation and implication. And it is not a coincidence that by including the largest possible collection of examples of human relations – written and used as images of the various aspects of the human connections and interactions – Bozveli and Vaskidovich brought forward their practical epistolary lessons on writing good letters and maintaining a correspondence and etiquette.

The themes of the personal letters and fictional stories chosen by the co-authors not only reveal the wide range of possible human relations inside immediate and friend circles but also extol social, civil, and moral virtues. The alluded ethical issues of love, respect, commitment, filial love, clear conscience, kindness, and sincerity, as well as the influence they have or aim to have both on the sender and the addressee, implicitly point out the principles of good behavior at home, at school, and on the street. They truly embody the enlightenment philosophy about the new ethics – moral education, the core value of which is to work for the benefit of society.

KEYWORDS: letter-writing manuals, letter types, personal letters, Bulgarian National Revival period, Bulgarian Enlightenment, 19th century

Замислен и съставен като учебник за „писуване на доброискусни писма“ във време, в което просвещенският стремеж към знание, добродържание и добронравие оформят човека и неговите междулически връзки, „Славеноболгарски предручни послателник за наставление на болгарските юноши“ (Бозвели, Васкидович, 1835) на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович отговаря на една от нововъзникналите обществени потребности – теорията на писмото и начините, по които се създава писмен текст за общуване между хората по различни поводи, да бъдат въведени в училищното образование (Попова, 1994, с. 40). Представеното в *Послателника* учение за писане на писма, стъпило върху наследената традиция на средновековната епистография и античната реторика, умело е вписано в контекста на българския XIX век, за да създаде нова традиция. В нейната основа новият просвещенски начин на мислене се откроява в две посоки – от една страна, при моделирането на социалните взаимоотношения и взаимовръзки при размяната на писма – и вътре, и извън семейството, а от друга, в стремежа за формиране на естетически интерес у читателите, породен от ярките и ефектни фиктивни примери (Newbold, 2008, р. 271). Тези примери за различни видове писма, съответстващи на подбрани комуникативни ситуации, са опит спонтанният акт на написване и индивидуалният порив на изпращане на писмото да бъде „опитомен“ от създадените от нормите на човешко поведение типови форми на писмено общуване, заключени в поздравленията, утешенията, благодарностите, препоръките и т. н. (Серафимова, 1999).

В своята интерпретация на епистоларната теория върху природата на писмата като „писмянно художество“¹ (с. 3) и като писмен разговор с някого, „който отсъства далеко от нас“ (с. 4), Бозвели и Васкидович свързват „послайните видове“ (с. 21) с комуникативното намерение на адресанта. Според тях именно то е подвижната причина, която влияе върху съдържанието на писмото, а оттам и върху подбора на изразните средства в съответствие с дадената комуникативна ситуация и тона на общуване между пишещите:

У всякое послание², на каквото вид ще би, превом ся употребява едно соборно намерение: което е подвижната причина на посланието, колкото различни могат да са посланствата от себеси, толико различно е подлежащото намерение, което може да бъде помного, или помалко достословно (с. 10).

Двамата автори разпределят видовете писма в две големи групи – лични писма (с. 22 – 48) и търговска кореспонденция, в която освен писма са включени и някои документи (с. 48 – 66). След представянето на теорията за писане и съставяне на добри и уместни писма в първата част на писмовника Бозвели и Васкидович започват втората част с кратък списък на подобрите образци:

Послайните видове са различни, и многии, според многоразличните причини, на човеческаго живота, и разделяются на многоразни образи: (...) Приятелский. Известителный. Укорителный. Похвалный. Советный. Чиновный. Вопросительный. Винословный. Осуждателный. Благодарный. Рассказательный. Претителный. Отрицательный. Мешательный, и прочая (с. 21).

В хода на изложението те добавят още модели, които могат да се отделят в двайсет „образа“³ на лични писма – факт, зад който безспорно лежи просвещенският печат за полезност на знанието, но също така и собственото педагогическо мислене на двамата, опитът им на учители и обучители. Затова никак не случайно, че с избора да представят възможно най-много примери за писмени отношения като отражение на различните аспекти от човешките връзки и взаимодействия, те изнасят своите практически епистоларни уроци не само по писане на писма, но и по етикет. Обучителните цели на *Послателника* прозират в самата същност на идеята епистоларната теория да бъде онагледена чрез образци. Това са писма модели, създадени не да се копират дословно, а да се интерпретират, да се прилагат в практиката (Newbold, 2007, р. 130). Перифразайки коментара на М. Серафимова за жанровите идентификации на писмата (Серафимова, 1999), можем да заключим, че доколкото тук си казва думата реторическата традиция, двамата учители изграждат концепцията, че е необходимо първо да бъдат овладени готовите форми и формули, за да може след това бъдещият „посланносписател“ (с. 16) постепенно да ги преодолее и да съобщи нещо действително лично, като следва примера. Различните жанрове или, както Бозвели и Васкидович ги наричат, „образи“ (образци) на личното писмо са натоварени и с друга функция. В специфичната епистоларна ситуация на пространствена дистанция между комуникантите, в която „ми за ради местното от далечение неможиме да говориме уста с уста“ (с. 4), те придобиват „перформативна стойност“ като заместители, от една страна, на устното слово, от друга – на действието (Серафимова, 1999).

В предварителните бележки, съдържащи насоките за всеки един от „образите“, двамата автори отбелязват не само намерението за съставяне на съответния вид писмо, но и действията, които то представя и чиито функции приема. От една страна, писмата изразяват емоцията, съпътстваща избраните ситуации, която се отразява на тона на общуване, и подбудата за

¹ Всички цитати от първичните източници са дадени с осъвременен правопис, но със запазени фонетични и морфологични особености и непроменена пунктуация.

² За понятието *писмо* в *Послателника* се използват равнопоставено два термина – *послание* и *писмо*: „писмото ся нарича Послание, а просто писмо“ (с. 4).

³ В сбирката от лични писма в *Послателника* се съдържат 30 образца на писма и техните „ответи“, които са разпределени в посочените 20 вида. Както самите автори отбелязват, „обаче всяко послание нетреба отговор: защо неприлично би било, да отягчава някой някого с непотребни послании“ (с. 18).

написване на писмото, а от друга – визията за бъдещата интеракция между общуващите и последствията, които вербалното действие ще предизвика. Например в избрания модел „на приятелския послания“ (с. 22) е посочено, че чрез него „**просиме** от някого приятелството: и **приносваме** нашето к нему, и **явяваме** радостта си“ (с. 22) (маркирането мое – М. М, вж. и по-надолу). В някои случаи предприетите действия са отбелязани само като въздействие чрез слово. Под този знаменател са описани действията, които укорителното или „запретителното“ писмо предизвикват:

Чрез настоящаго образа **укоряваме** приятелите, понеже ся лениле приличниите на дружеството, или ся показале лажовни на обещателниите (с. 27).

Когато нашия приятел подпадне у някое неволно погрешение. Тогда ми запрещаваме колкото е възможно, и **пишуше казваме** да муся управи, и да не подпадне в друго някое таково погрешение (с. 32).

При писмата с негативна информация, при които интензивността на необходимото действие е още по-висока и съответно желанието за последващо ответно действие или решаване на възникналия проблем е по-силно, подбраните перформативни глаголи са въздействащи и ясно онагледяват породената емоция:

Уничтожителний образ, **уничтожава** ония, които ся благодетелствуваха: и показаха ся противну не благодарни на благодетелите си (с. 28).

Същото се отнася и за писма, които отразяват състрадание, съпричастие и загриженост, както е в примера „за утешителнаго образа“ (с. 29):

Тогда им **показваме** некое сожаление: и писуваме, и **трудимся** колкото е възможно да ги **утешим**, за да им **умалим** скръбта (...) за да **посочим** душевните си чувства, чисти и нелестни (с. 29 – 30).

Втората част на *Послателника*, в която са поместени „посланията видове“, в същността си е „обучителното упражнение“ (с. 10) за писане на писма. Именно в това се състои утилитарната стойност на книгата като учебник по кореспонденция и като ръководство за „наставление на Болгарските юноши“ (титул). В стремежа си да обучат и да подготвят добре своите читатели в умението да създават „искуснохудожне писма“ (с. 2) Бозвели и Васкидович се опитват да илюстрират практическото изпълнение на своите теоретични насоки за езика, стила и съставните елементи на писмото с конкретни нагледни пояснения. Както вече са обяснили по-нагоре в изложението, „посланията съществителни части“ (с. 11) са „предисловието“ (с. 13), „разказанието вещественное“ (с. 14) и „окончания слова“ (с. 14). Това е моделът за структурирането и подреждането на съдържанието на писмото, който следват стриктно в приведените образци. А за да бъде възприет и по-добре разбран, в текстовете на първите два примера за лична кореспонденция – писмо към приятел и съответстващото му писмо отговор (с. 22 – 24) – съавторите дори отбелязват в скоби коя част от съдържанието отговаря на всеки един от посочените три елемента:

*Предисловие*⁴ (не прощателний долг е, когато настоящ наший друг да го любиме от душе: а когато е далеко то нас, а показваме искренното си приятелство, чрез посланието. – *Расказание*) „Твоео от нас отлучение много и неогасимий оган запале в гардите ми (...). (...) *окончание слова*) „Тия убо и другии колико желая от душа като друг. И оставам смиренейший В твоята любовь (с. 22 – 23).

Темите на личните писма и фикционалните истории, избрани от Бозвели и Васкидович, не само представят на читателите широкия диапазон на възможните взаимоотношения между хората в близкия и приятелския кръг, но и възпитават у тях граждански и морални добродетели. Засегнатите различни етични въпроси за обичта, уважението и съпричастността към другия, за синовния дълг и чистата съвест, за добротата и откровеността, както и „душевните движения“ (с. 22), които те предизвикват или целят да предизвикат, представят правилата за добро държание у дома, в училище, на улицата. Те отразяват етичните възгледи на двамата автори. В тях е възплътена просвещенската философия за новия морал, за

⁴ В оригиналния текст термините за съставните части на писмото са маркирани.

нравоучението, чиято основна ценност е работата в полза на обществото. В личен план това се отразява в отношението към другия. Дали това ще бъде радостта, любопитството, обичта и уважението, които „посланнописателят“ да покаже на своя събеседник в писмата „за утешителнаго“ (с. 29), „за похвалителнаго“ (с. 36), „за советователнаго образа“ (с. 37), или разочарованието, обидата, презрението, предизвикани от действията или бездействието на адресата от „укорително“ (с. 27) и „уничтожително“ (с. 28) писмо и в примера „за запретителнаго образа“ (с. 32), двамата автори препоръчват искреността и простотата на общуване. Те наблягат на факта, че в своите писма ние трябва „да посочиме душевните си чувства, чисти и нелестни“ (с. 30), но за да бъдем обективни в преценката и оценката на другия, „подобавя първом, да знейме добре, неговите душевни и телесни почестования (дарования) воншнитни негови добрини, негова преродни залоги, и неговити добродетелства, и злини“ (с. 36). Въпреки голямото разнообразие на теми тяхното предназначение е едно – ситуацията, проблемите и ярките сцени да въздействат емоционално върху съзнанието на читателя (ученика), да се свържат с неговите нужди, с въображението му, а той от своя страна да се асоциира с представените примери, да се възползва от тях, да ги види през собствения си опит и потребности, за да ги използва в писмата си. Наред с това избраните фиктивни кореспонденти могат да се разглеждат като възможни и съвсем реални участници в ученическия живот. Причината за този избор е отражение на условията и условностите в традиционното българско общество от XIX век, за което поддържането на семейството и семейните ценности, както и на приятелските връзки е основен императив. В този смисъл писменият разговор се осъзнава като инструмент както за въздействие и преговаряне с външни участници в комуникацията, така и за запазване на вътрешния кръг заедно. За читателите би било съвсем естествено да се интересуват от писма, които моделират точно такива отношения (Newbold, 2008, p. 275). Независимо дали това ще бъдат писма между приятели и съученици, между син и неговите родители или между ученик и учител, всички те са съобразени с читателския вкус и интелектуалните възможности на „учащия Болгарской юноши“ (титул). Но в същото време визуализират идейно-културните наклонности и „младостта“ на онова общество с неговите търсения и динамика (Радкова, 1999, с. 13). Предложените сюжети са прочувствени или мелодраматични, езикът им е въздействащ и завладяващ, на моменти дори поетичен, но в тяхната основа винаги стои моралната поука и нравственото възпитание. В едно от приятелските „послания“ Бозвели и Васкидович представят ситуация, в която отсъстващ от училище настоятелно моли свой съученик да му донесе изпуснатия учебен материал, в друго показват как да „хвалим“ (с. 36) приятел с добри думи, като изтъкват достойнствата и заслугите му, или как да благодарим на своя учител, в трето – „отец советува сина си. Учител ученика, и старий по младаго (...), за да познай защо е полезно на оново, на комуто бива совета“ (с. 37 – 38). Тонът на такъв тип писма е равен и спокоен, с нужната за близки отношения емоционалност, която да онагледява привързаността между двамата кореспонденти.

Не така стои въпросът с писмата, в които се засягат пряко морални въпроси като вярност и постоянство в приятелските и семейните отношения, респект към другия, предателство, обида. Колкото по-сериозно или по-голямо е отклонението от общоприетите етични норми, толкова по-емоционален и по-остър е езикът, чрез който се представя това отклонение. В модела за укорително писмо или в писмата „за обличителнаго образа“ (с. 34) и „за похулителнаго образа“ (с. 40) двамата свищовски учители представят възникналото неразбирателство или семеен проблем с поредица от „удивления, и недоумения“ (с. 27), с реторични въпроси и емоционални изблици, чиято цел е да покажат на читателя, че приятелството и семейството са ценност, която изисква грижи, поддържане и взаимно уважение. Те постигат търсеното въздействие чрез възклицателни и повелителни изречения, чрез изрази с наречия за количество и степен, с помощта на които усилват желанния ефект, както е в примера „за укорително“ писмо:

Забравителний приятелю!

О много! премного време преминало! от когато не приях просланието ви: дали си ни забравил? да неси изменил? дали не си забравил толико, и толико добрини, които ти струвах? знай прочее колко, и каквото речеш, почерниха почеста ти, и образа ти: но прииди в себеси, и покажи делом как си променил мислата си (с. 27).

Разбирането за семейството като ценност и като основна клетка на обществото е заложено в редица модели, в които се показват семейни разногласия и междуличностни конфликти. Особено емоционални са примерите, които набелязват възникнали проблеми в отношенията между родители и деца. Те представят не само традиционния морал и моралните правила на българския деветнайсети век, но и християнската етика, която владее личните отношения по време на Възраждането. Например зад изразеното разочарование и горчивина на бащата от „неблагодарението“ (с. 41) на своя син в писмото за „похулителний (осудителний или клеветителний, или запретителний) образ“ (с. 40) стои, от една страна, гневът на родителя заради неспазената библейска заповед да почиташ майка си и баща си, но от друга, прозира новият просвещенски морал. В това писмо отказът от учение и образование се осъжда наравно с пороци като леност, пианство и поквара и води до познатите от християнската проповед гибелна („глетворна“) пропаст и „вечная смърт“ (с. 41). Показателен е фактът, че от всички двайсет „послани видове“ само в един кореспондентът е жена – скърбящата майка, която оплаква смъртта на дъщеря си в двете писма „за утешителнаго образа“ (с. 29). Взета директно от реалния живот, представената трагедия въздейства силно върху чувствата на читателя, учи го да бъде съпричастен. В утешителното писмо, което синът изпраща на своята майка, драматичният ефект се постига чрез редица възклицания, които репрезентират бурните чувства и усещания на адресанта. Като стилистичен похват Бозвели и Васкидович използват и възможностите на прилагателните в архаичната им синтетична превъзходна степен с представката **пре-**, която в говоримия език се асоциира с идеята за надхвърляне на мярата:

Любезнейшая моя матер! (...) Прочее убо утеши молим, нараниното си прескорбно сердце, с малото ми, това писмено утешение, и дано прещедрий Бог с вишняята си утеха, утеши прескорбната ти душа до край (с. 30).

По същия начин подхождат и при излагането на писмото отговор, в което майката описва собственото си душевно състояние и болката от загубата на дъщерята, които звучат почти като оплакваческо нареждане:

Ах! нейно-то целомудрие! нейно-то преуспяние! добрия нейний залог! уви! тязко! тязко! загубнихася мой-те очи, умалимися живота (с. 31).

Ефектните примери освен нравоучителна преследват и друга цел – изграждането на любопитство, интерес и любов към писането и четенето у учениците. Представените в писмата сюжети могат да бъдат определени и като занимателни и увлекателни, а избраните библейски и митологични препратки – като известни на всички лесно разпознаваеми шаблони, наред с моралната поука са алюзии към конкретни ситуации или тип човешко поведение.

Още в „примечанието“ (с. 3/а*) на *Послателника* Бозвели и Васкидович, проследявайки световната история на откриването на писмеността, говорят за Адам и Моисей, за „Сид Адамова син“, за Енох, за да стигнат до „Тод Египтофинический, който бил родом от Хам, родился 150 години после потопа и живял 400 години: и той е истинний изобретател на буквите“ (с. 3/а*). Те се облягат на Библията като най-авторитетен морален кодекс и в образците на различните видове писма. Скрытите и явните библейски цитати са не само дидактичен инструмент, но и стилистичен похват, чрез който да се усили въздействието върху четящия. Например в заплашителното писмо („За устрашителнаго образа“) цитатът от Евангелието „Ни е скрито никое нещо на света, което не излезе, и стани ясно“⁵ (с. 34) действа като по-голяма заплаха от идеята за физическата разправа, защото в християнските разбирания наказанието за „прековарнии и богомерский злодеяния“ е „когато слезнеш во ада вечно“ (с. 34). Метафорите, свързани с древногръцката митология, се откриват както в писма, в които се разискват възникнали конфликти и конфронтации, така и в писма с положителна информация. Преведени на езика на българския XIX век, „античните реминисценции“ присъстват във възрожденската книжнина като преносители на образци и модели и на поведение, и на изразяване, и на възпитание (Спасова-Топурова, 2020, с. 13 – 14). В избличителното писмо към „коварний“ приятел (с. 34) Бозвели и Васкидович се възползват от образа на „многоглавая леринская Идра“ (Хидра) (с. 35) като символ на лукавство и подлост, с който да разкрият

⁵ Матей 10: 26.

пороците и престъпленията на човек, който е „пострахован от зайците! безумен, но горделив! не учен, но поблядословен от гарваните! гнусоумразен в гражданите! противен и непокорен в законите!“ (с. 35). Както е видно, личните слабости и страсти са представени от гледната точка на християнския морал, но и през призмата на гражданските добродетели, в които образованието и обществените задължения са определени като нравствени качества с висока стойност. На свой ред, в писмото „за радостнаго образа“ (с. 43) адресантът поздравява своя съученик за „похождението на повисокии науки“ и му пожелава „за малое време“ да достигне „Еликонова верх“. Същата метафора, свързана с Хеликон, обиталището на музите – „Еликонова пут“ (с. 44), е използвана и в писмото „за пресмевателнаго образа“ (с. 44). Но тъй като неговото предназначение е друго – „да казваме лошавийте как добри, и хвалявяще их смееме им са“, Бозвели и Васкидович я употребяват, бичувайки самоувереността, високомерието и надменността. Със сарказъм и насмешка те изобличават фикционалния самохвалко:

Ти си истинский советник на музите, защо музите, и песните на музоводителя Аполона щат последова на тебе щастливаго, без всякаго сумнения, и щат совсем послуша благополучното ти состояние (с. 44).

Послателникът е учебно помагало и възпитателно средство и в още една насока. За да възбудят любопитството, любознанието и желанието за напредък у своите ученици, двамата свищовски учители обръщат поглед навън, към учената Европа, която предоставя големи възможности за образование и развитие, за „преоспянието на сина“ (с. 46). В редица образци, в които се засягат различни аспекти от ученическия (студентския) живот, се отбелязват важни според възрожденските разбирания топоси като „прехвалнаго“ (с. 47) и „преславнаго града Виена“ (с. 46) и „Париската Академия“ (с. 48), привлекателни за всеки, който иска да пътува и да учи. Съавторите не пропускат да подчертаят, че това са местата, в които можеш да „проследуващ прилежно, преполезнии, просветителнии, и наставителните си, добронравнии науки“ (с. 47), защото ще имаш възможността да срещнеш „воистину, великии, премудроискуснейшии от всякаго вида, на нинешнаго време мужие“ (с. 46). Като участници в предложените сюжети, кореспондентите са подбрани така, че да бъдат съотносителни с реални комуникативни ситуации от ученическия живот и учебния процес. Характерът на връзката между общуващите, положението им в социалната и семейната йерархия, близостта/дистанцията между тях и като следствие – тонът на общуване, са изпълтени в конкретните етикетни формули, с които Бозвели и Васкидович представят човешките взаимоотношения в различните видове писма. В стремежа си за „жанрова идентификация“ (Серафимова, 1999) на видовете лични писма Бозвели и Васкидович представят своя идеален модел за хармонични отношения в семейството и близкия приятелски кръг. Стъпвайки върху традиционния български морал и християнските ценности, те извеждат на преден план новите просвещенски добродетели, сред които за най-важни определят образованието наред с „политическото (гражданоприветливото) благоразумие“ (с. 17) и „политическото сопричастие“ (с. 11 – 12). Подбраните „посланни видове“ и комуникативните ситуации, разкрити в тях като опит за моделиране на човешките контакти, за изграждането на „нормативност“ в писмените връзки (Попова, 1994, с. 47), са уроци по етикет, но и по етика. Като част от учението на Бозвели и Васкидович за писане на добри и уместни писма, представено в техния „предручний послателник“, те са принос в изграждането на българската епистолярна култура през Възраждането.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Неофит Бозвели, Васкидович, Е. (1835)** Славеноболгарский предручний послателник за наставление на болгарските юноши. В Крагуевце: У Княжеско-Сербской Типографии, 68 с. (*Neofit Bozveli, Vaskidovich, E. Slavenobolgarskiy predruchniy poslatelnik za nastavlenie na bolgarskite yunoshi. V Kraguevtse, U Knyazhesko-Serbskoy Tipografii. V Kraguevtse: U Knyazhesko-Serbskoy Tipografii, 68 s.*)
- Попова, В. (1994)** Българската стилистика до 50-те години на XX в. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 230 с. (*Popova, V. Balgarskata stilistika do 50-te godini na NN v. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 230 s.*)
- Серафимова, М.** Жанрови идентификации на писмото (Проблеми на литературните

- (1999) трансформации). // *Литературна мисъл*, № 2. <<http://www.slovo.bg/old/lit-mis/199902/mserafimova.htm>> (5.06.2022) (*Serafimova, M. Zhanrovi identifikatsii na pismoto (Problemi na literaturnite transformatsii)*. // *Literaturna misal*, № 2. <<http://www.slovo.bg/old/lit-mis/199902/mserafimova.htm>> (5.06.2022))
- Спасова-Топурова, А. (2020)** Антични реминисценции във възрожденската книжнина. София: ИЦ „Боян Пенев“, 456 с. (*Spasova-Topurova, A. Antichni reministsentsii vav vazrozhdenskata knizhnina*. Sofia: ITs „Boyan Penev“, 456 s.)
- Newbold, W. (2007)** Letter Writing and Vernacular Literacy in Sixteenth-Century England. In: *Letter-writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present*. Edited by Carol Poster and Linda C. Mitchell. Columbia, South Carolina: The University of South Carolina Press, pp. 127 – 140.
- Newbold, W. (2008)** Traditional, Practical, Entertaining: Two Early English Letter-Writing Manuals. // *Rhetorica*. Vol. 26, № 3, pp. 267 – 300.